Guru Gobind Singh Public School, Chas

Class:- IX

SPECIAL ASSIGNMENT-5 [2020-21]

Subject – Sanskrit

मेरे प्यारे जिज्ञासु छात्रों, आज हम सब व्यंजन संधि एवं उनके भेदों को उदाहरण के साथ समझेंगे। कुछ प्रश्न अभ्यास कार्य के लिए दिए गए हैं, इसे भी आप सब अपनी व्याकरण की कॉपी में करेंगे। अपठित गद्यांश एवं पत्र लेखन भी दिए जा रहे हैं , इसे भी आप सब व्याकरण की कॉपी में बनाएं। बच्चों, आप सब घर में रहे, सुरक्षित रहें।

व्यञ्जन सन्धिः

व्यंजन में स्वर या व्यंजन के संयोग से होने वाले परिवर्तन को व्यंजन सन्धि कहते है। ये निम्नलिखित हैं–

व्यञ्जन सन्धिः

- अनुस्वार सन्धिः ('म्' स्थाने अनुस्वारः)
- णत्व सन्धिः (णत्व विधानम्)
- जशत्व सन्धिः (वर्गीय प्रथम-अक्षराणां तृतीयवर्णे परिवर्तनम्)
- श्चुत्व सन्धिः ('त्' स्थाने 'च्')
- 'र्' लोपः (पूर्वस्य रेफस्य ('र्' वर्णस्य) लोपः दीर्घस्वरत्वं च)
- लत्व सन्धिः ('त्' स्थाने 'ल्')

(*i*) **'म्' स्थाने अनुस्वारः**=यदि पूर्वपद के अंत में 'म्' आए और उसके बाद कोई भी व्यंजन हो, तो 'म्' को अनुस्वार (ं) हो जाता है। जैसे–

लेखम् + लिख = लेखं लिख
ग्रामम् + गच्छति = ग्रामं गच्छति

(*ii*) **णत्व विधानम्**=यदि पूर्वपद में 'ऋ', 'ॠ', 'र्' या 'ष्' में से कोई भी वर्ण हो और उत्तर शब्द में 'न्' आए, तो 'न्' को 'ण्' हो जाता है। जैसे–

राम + अयनम् = रामायणम्
शूर्प + नखा = शूर्पणखा

(*iii*) **वर्गीय प्रथम-अक्षराणां तृतीयवर्णे परिवर्तनम्**–यदि पूर्वपद के अंत में किसी वर्ग का प्रथम अक्षर हो और उसके बाद कोई भी स्वर या किसी वर्ग का तीसरा, चौथा, पाँचवाँ वर्ण या य्, र्, ल्, व्, ह् में से कोई वर्ण हो, तो प्रथम अक्षर उसी वर्ग का तीसरा अक्षर बन जाता है। जैसे–

अच् + अन्तः = अजन्तः
जगत् + ईशः = जगदीशः
अप् + जः = अब्जः

(*iv*) **'त्' स्थाने 'च्'**–यदि पूर्वपद के अंत में 'त्' हो तथा 'त्' के बाद उत्तरपद का पहला अक्षर 'च्' हो, तो 'त्' को भी 'च्' हो जाता है। जैसे–

तत् + चित्रम् = तच्चित्रम्
सत् + चरित्रम् = सच्चरित्रम्
अन्यत् + च = अन्यच्च

(*v*) **पूर्वस्य रेफस्य ('र्' वर्णस्य) लोपः दीर्घस्वरत्वं च**–यदि पूर्वपद के अंत में 'र्' और उससे पूर्व ह्रस्व स्वर हो तथा उत्तरपद के प्रारंभ में भी 'र्' हो, तो पूर्वपद के 'र्' का लोप हो जाता है एवं उससे पूर्व के ह्रस्व स्वर को दीर्घ हो जाता है। जैसे–

निर् + रवः = नीरवः
निर् + रसः = नीरसः
अन्तर् + राष्ट्रीयः = अन्तराष्ट्रीयः

(*vi*) **'त्' स्थाने 'ल्'**–यदि पूर्वपद के अंत में 'त्' हो और उत्तरपद के प्रारंभ में 'ल्' हो, तो पूर्वपद के अन्तिम अक्षर 'त्' को भी 'ल्' हो जाता है। जैसे–

उत् + लासः = उल्लासः
उत् + लिखितम् = उल्लिखितम्
तत् + लीनम् = तल्लीनम्

अभ्यासप्रश्नाः (व्यञ्जन सन्धिः)

बहुविकल्पीयाः प्रश्नाः

अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां सन्धिं विच्छेदं वा विकल्पेभ्यः चित्वा लिखत–

1. **एकः <u>सज्जनः</u> मम गृहे आगच्छत्।**
   (क) सच् + जनः (ख) सज् + जनः (ग) सत् + जनः (घ) सत् + चनः
2. **<u>भारतं कदा</u> स्वतन्त्रम् अभवत्?**
   (क) भारतम् + कदा (ख) भारतं + कदा (ग) भारतन् + कदा (घ) भारतङ् + कदा

3. सच्चरित्रं सर्वत्र पूज्यते।

(क) सच् + चरित्रम् (ख) सच + चरित्रम् (ग) सत् + चरित्रम् (घ) सत + चरित्रम्

4. भगवन् न कञ्चन जानामि।

(क) कन् + चन (ख) कम् + चन (ग) कत् + चन (घ) क + ञ्चन

5. भवन्नियमावसानं यावत् भविष्यति।

(क) भवत् + नियमावसानम् (ख) भवन् + नियम + अवसानम्

(ग) भवत् + नियम + अवसानम् (घ) किमपि न

6. न किञ्चन भगवन्।

(क) किम + चन (ख) किन् + चन (ग) किम् + चन (घ) किङ् + चन

7. एवं भूतं पुत्रं दृष्ट्वा पिता उवाच।

(क) पुत्रन् + दृष्ट्वा (ख) पुत्रञ + दृष्ट्वा (ग) पुत्रम् + दृष्ट्वा (घ) पुत्राम् + दृष्ट्वा

8. यदि सत् सङ्गति रतो भविष्यसि भविष्यसि।

(क) सम् + गति (ख) सङ् + गति (ग) सं + गति (घ) स + गति

9. एतत् + चिन्तयित्वा बालकः गृहम् अगच्छत्।

(क) एतचिन्तयित्वा (ख) एतच्चिन्तयित्वा (ग) एतञ्चिन्तयित्वा (घ) एतञ्चिन्तयित्वा

10. षडाननः इति कार्तिकेयस्य पर्यायः।

(क) षट् + ननः (ख) षड् + आननः (ग) षट् + आननः (घ) षट् + अननः

11. सत् + चरित्रं सर्वेभ्यः रोचते।

(क) सत्वरित्रम् (ख) सचरित्रम् (ग) सत्वारित्रम् (घ) सच्चरित्रम्

12. अविवेकः परमापदाम् + पदम्।

(क) परमापदां पदम् (ख) परमापदा पदम् (ग) परमपदान्पदम् (घ) परमापदो पदम्

13. निर् + रसम् वाक्यं न वदनीयम्।

(क) निरसम् (ख) नीरसम् (ग) निर्रसम् (घ) नीर्सम्

14. तत् + च चित्रं पश्य।

(क) तच्च (ख) तत्च (ग) तच (घ) तच्छ

15. अध्ययने तत् + लीनः भव।

(क) तल्लीनः (ख) तद्लीनः (ग) तल्लीन (घ) ततलीनः

16. नियमानाम् उत् + लंघनम् मा कुरु।

(क) उल्लंघनम् (ख) उलंघनम् (ग) उलल्घनम् (घ) उल्लंधनम्

17. तत् + चन्द्रं नमस्कुरु।

(क) तत्वंद्रभ् (ख) तच्चन्द्रम् (ग) तज्जंद्रम् (घ) तग्चन्द्रम्

18. शिष्याणां मनसि पुनः पुनः गुरुर् + रमते।

(क) गुरू रमते (ख) गुरो रमते (ग) गुरुर् रमते (घ) गुरुर्रमते

19. छात्राः तत् + लीनाः भूत्वा लिखन्ति।

(क) तल्लीनाः (ख) तल्लीना (ग) तच्लीनाः (घ) तदलीनाः

अपठित गद्यांश

एकदा केचन चौराः एकस्य सन्तस्य कुटीरम् आगत्य तस्य गां चोरयित्वा नयन्ति स्म। सन्तः ईश्वर-स्तुत्याम् रतः आसीत्। यदा गौः अरम्भत तदा उन्मीलितनेत्रः सन्तः अपश्यत् यत् केचन जनाः तस्य गां नयन्ति। सन्तः शान्तभावेन अवदत्– "तिष्ठ भ्रातः! एतं गोवत्सम् अपि नयत अन्यथा मातृ-वियोगेन एषः स्वप्राणान् त्यक्षयति।" सन्तस्य हृदयस्य करुणभावनया चौराणाम् हृदय-परिवर्तनम् अभवत्। ते सन्तचरणयोः अपतन् भविष्ये च चौरकर्म त्यक्त्वा उद्यमेन धनम् अर्जयितुम् प्रेरिताः अभवन्।

I. एकपदेन उत्तरत–

(*i*) सन्तः कस्याम् रतः आसीत्?

(*ii*) चौराः कां चोरयित्वा नयन्ति स्म?

(*iii*) चौराः चौरकर्म त्यक्त्वा केन प्रकारेण धनम् अर्जयितुम् प्रेरिताः अभवन्?

(*iv*) केषां हृदय-परिवर्तनम् अभवत्?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत–

(*i*) उन्मीलितनेत्रः सन्तः किम् अपश्यत्?

(*ii*) सन्तः चौरान् किम् अकथयत्?

III. प्रदत्तविकल्पेभ्यः शुद्धम् उत्तरं चित्वा लिखत–

(*i*) 'नयन्ति स्म' इति क्रियापदस्य कर्तृपदम् किम्?

(क) सन्ताः (ख) गावः (ग) चौराः (घ) केचन

(*ii*) 'निमीलितनेत्रः' इति पदस्य विलोमपदम् अनुच्छेदे किम्?

(क) उन्मीलितनेत्रः (ख) शान्तनेत्रः (ग) करुणनेत्रः (घ) प्रेरितनेत्रः

(*iii*) 'तस्य गाम् अनयन्' इति वाक्ये 'तस्य' इति सर्वनामपदम् कस्मै प्रयुक्तम्?

(क) गवे (ख) चौराय (ग) जनाय (घ) सन्ताय

(*iv*) 'सन्तस्य' इति पदस्य विशेषणपदम् अनुच्छेदे किम्?

(क) तस्य (ख) एकस्य (ग) केचन (घ) हृदयस्य

IV. अस्य अनुच्छेदस्य कृते उचितं शीर्षकं लिखत।

पत्र लेखन

भवती गरिमा। भवत्याः सखी चित्रा गायन–प्रतियोगितायाम् प्रथमं स्थानं प्राप्तवती। तस्यै लिखिते वर्धापनपत्रे मञ्जूषातः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा पत्रं पुनः उत्तरपुस्तिकायां लिखत–

चण्डीगढतः

दिनांकः .....

प्रिय (*i*) .....!

सप्रेम नमोनमः।

समाचारपत्रेण ज्ञातम् यत् भवती राष्ट्रिय-गायन-प्रतियोगितायाम् (*ii*) ..... स्थानम् प्राप्तवती, पठित्वा अतीव (*iii*) ..... अनुभवामि। त्वया बाल्यकालात् एव (*iv*) ..... गृहीता नित्यम् च (*v*) ..... कृतः, इति अहम् जानामि। अनेकाः विपरीत-परिस्थितयः अपि त्वया (*vi*) .....। अद्य तव परिश्रमस्य आत्मविश्वासस्य च विजयः अभवत्। सफलतायाः प्रथमं (*vii*) ..... भवत्या आरूढम्। अस्मिन् अवसरे मम (*viii*) ..... स्वीकरोतु, भविष्ये अपि एवम् एव सफला भवेत्, इयं कामना अस्ति। स्वपित्रोः सेवायाम् मम (*ix*) ..... निवेदयतु।

भवत्याः सखी

(*x*) .....।

मञ्जूषा

प्रसन्नताम्, अभ्यासः, सोपानम्, प्रथमम्, गरिमाः, चित्रे!, अभिवादनम्, सोढ़ाः, संगीतशिक्षा, वर्धापनम्

मित्रं प्रति स्वविद्यालयस्य वार्षिकोत्सवं वर्णयन् लिखितं पत्रं मञ्जूषायां प्रदत्तैः पदैः पूरयित्वा लिखत–

परीक्षाभवनम्

दिनांकः .....

(*i*) ..... किंशुक!

सप्रेम नमस्कारः।

गते दिने अस्माकं विद्यालये (*ii*) ..... आसीत्। तस्य (*iii*) ..... तव प्रसन्नतायै लिखामि। तस्मिन् (*iv*) ..... विद्यालयः वधूरिव (*v*) .....। प्रथमम् अध्यक्षमहोदयस्य सुमधुरध्वनिना (*vi*) ..... अभवत्। तस्मिन् मण्डपे (*vii*) ..... बालैः (*viii*) ..... गीता। तदा शारीरिककार्यक्रमः अतीव प्रभावी आसीत्। सांस्कृतिक-कार्यक्रमः अपि अतीव प्रेरणादयी आसीत्। तदनन्तरं प्राचार्येण विद्यालयविवरणं (*ix*) .....। योग्यछात्रेभ्यः (*x*) ..... वितरितानि। अध्यक्षमहोदयेन पञ्चसहस्रमितं धनं दानरूपेण दत्तम्। सर्वं सुसम्पन्नं जातम्।

सस्नेहं भवन्मित्रम्

राकेशः।

मञ्जूषा

स्वागतम्, भूषितः, दिने, प्रियमित्र, विवरणम्, वार्षिकोत्सवः, पारितोषिकाणि, प्रस्तुतम्, स्वागतगीतिका, प्राप्ते

पूनम सिंह